

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN

Vattenanknutet kulturarv i Västra Götaland

Sammanställning och värdering av befintligt kunskapsunderlag

Vattenförvaltning och Kulturmiljö i Västerhavets vattendistrikt

VaKul Etapp II

Rapporten är en metodredovisning av arbetet med sammanställning och värdering av befintligt kunskapsunderlag inom projektet *Vattenförvaltning och kulturmiljö i Västerhavets vattendistrikt – VaKul, Etapp II*.

Projektet genomförs i nära samarbete med *Kulturmiljö och vattenförvaltning– planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt* och projekten har sedan 2013 bland annat gemensam styr- och arbetsgrupp.

Arbetet har finansierats genom medel från Riksantikvarieämbetet, kulturmiljöanslag 7:2 och med medfinansiering från Havs- och vattenmyndigheten genom, anslag 1:12, Åtgärder för havs och vattenmiljö.

Revideringsdatum: 2017-04-20

Rapportnummer: 2017:02

ISSN: 1403-168X

Rapportansvarig: Marie Jonsson, Emma-Karolina Granberg, Malin Larsson och Ann-Katrin Larsson

Bild omslag: Historisk karta från Lantmäteriet: Höjentorp, Eggby socken, 1722.

Utgivare: Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Kulturmiljöenheten

Diarienummer: 436-15566-2013

Rapporten finns som pdf på www.lansstyrelsen.se/vastragotaland under Publikationer/Rapporter.

Förord

Vattenmyndigheterna för de olika vattenområdena i Sverige har sammanställt planeringsunderlag med uppgifter om vattnens status ur naturvetenskaplig synvinkel. Men kunskapsunderlaget vad gäller vattenanknutna kultur- och fornlämningar är generellt sett bristfälligt. Vid de forn- och kulturminnesinventeringar som genomförts har vattendragens betydelse med dess mångfald av verksamheter till stor del förbisetts.

Även i Västra Götalands län är kunskapen otillfredsställande och ingen riktad fältinventering kring vattendragen och dess kulturhistoriska anläggningar och lämningar har tidigare gjorts. I samband med restaureringsinsatser i biotopvårdande syfte har emellertid enstaka sträckor längs några vattendrag inventerats.

Projektet *VaKul – Vattenförvaltning och kulturmiljö – i Västerhavets vattendistrikt* startade hösten 2010 med syftet att förbättra kunskapsläget vad avser kulturmiljön. *VaKul* samarbetar med motsvarande projekt i andra vattendistrikt och framför allt med projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt (SÖVD)*. Sedan slutet av 2013 har de båda projekten gemensam styrgrupp och arbetsgrupp.

I denna rapport beskrivs delprojekt *VaKul Etapp II* för Västra Götalands län, en GIS-sammanställning av länets befintliga historiska kunskapsunderlag.

Projektet har finansierats genom Riksantikvarieämbetet - kulturmiljövårdsanslaget 7:2, samt Havs- och vattenmyndigheten - anslag 1:12 åtgärder för havs- och vattenmiljö.

Materialet är sammanställt av Anna Rodin och Marie Jonsson och arkivforskning har genomförts av Göran Svensson. För textredigering m.m. svarar Malin Larsson och Emma-Karolina Granberg. Henrik Zedig och Emma-Karolina Granberg har varit GIS-ansvariga. Vid värdering av vattenförekomster inom åtgärdsområden har även Gunilla Roos Nilson och Åsa Algotsson deltagit. Projektledare är Ann-Katrin Larsson.

Innehållsförteckning

Sammanfattning.....	5
Inledning.....	6
Bakgrund	6
Övergripande syfte och mål.....	6
Metod.....	7
Befintligt kunskapsunderlag.....	9
Kunskapsunderlag som kartsikt	10
Områdesbeskrivningar	12
Värdering av vattenförekomster	13
Kulturhistorisk värdering och prioritering	13
Värdering	13
Exempel på genomförda fältstudier	16
Örekilsälven.....	16
Biotopvårdande åtgärder och fältinventering	17
Sollumsån	17
Säveån.....	18
Slutsats	19
Bilaga 1.....	20
Mall för områdesbeskrivning	20
Bilaga 2.....	23
Modell för kulturhistorisk värdering av kulturmiljöer och anläggningar vid vattendrag i Västra Götalands län.....	23
Bilaga 3.....	26
Vattendrag och sjöar med arkivmaterial som påvisar flottled	26

Sammanfattning

Utgångspunkten för delprojektet *VaKul* etapp II var att översiktligt redovisa behovet av ett fördjupat kunskapsunderlag vad gällde kulturmiljöer vid sjöar och vattendrag inom Västra Götalands län. För att förenkla kommunikationen mellan Länsstyrelsens olika avdelningar och enheter utgår redovisningen från Vattenmyndighetens 23 åtgärdsområden.

Arbetet har i huvudsak utgått från befintlig kunskap från olika källor som kompletterats och analyserats ur ett nytt perspektiv.

Vissa utvalda vattendrag har inventerats i fält för att undersöka hur den byråmässiga sammanställningen förhåller sig till verkligheten. Detta har bland annat genomförts genom de tematiska inventeringarna som påbörjades under 2014 dels avseende kulturmiljöer och flottningslämningar i Örekilsälvens åtgärdsområde, dels av kulturhistoriskt intressanta vattenkraftverk. Därutöver genomfördes några mindre inventeringar i fält i samband med förestående biotopvårdande åtgärder.

Samtliga åtgärdsområden har 2015-2016 gått igenom byråmässigt och kortfattade områdesbeskrivningar, vilka kan tjäna som underlag inför fältinventering, har upprättats för varje område. Även en preliminär kulturhistorisk bedömning har gjorts. Denna kan komma att revideras allt eftersom vattendragen besöks i fält. Textredigering och tillgängliggörande av materialet via GIS genomförs under 2016-2017.

Inledning

Bakgrund

Sjöar och vattendrag har haft en stor betydelse för människan och samhällsutvecklingen. Arbetet för att nå miljökvalitetsmålet *Levande sjöar och vattendrag* innebär att kraven på olika typer av åtgärder ökar för sjöar och vattendrag. De åtgärder som genomförs eller planeras berör kulturmiljön och har också inneburit målkonflikter mellan att bevara kulturmiljövärden och att återställa vattendragen till ett hydrologiskt och biologiskt bättre tillstånd. Det kan t.ex. röra sig om att åtgärda vandringshinder, återställa fysiskt och kemiskt påverkade vattendrag samt att anlägga skuggande kantzoner genom plantering av träd och buskar.

För att undvika konflikter är det viktigt att avvägningar mellan olika intresseområden kan göras på ett likvärdigt sätt. Erfarenheterna visar att det ofta är möjligt att hitta kompromisslösningar om det bara finns ett bra underlag.

Projektet *VaKul – Vattenförvaltning och kulturmiljö – i Västerhavets vattendistrikt* startade hösten 2010 med syftet att förbättra kunskapsläget vad avser kulturmiljön. Projektet omfattar alla län inom vattendistriktet och samordnas av Länsstyrelsen i Västra Götalands län i egenskap av Vattenmyndighet för Västerhavets vattendistrikt. *VaKul* samarbetar med motsvarande projekt i andra vattendistrikt, framför allt med projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt (SÖVD)*. Sedan slutet av 2013 har de båda projekten gemensam styrgrupp och arbetsgrupp. Kronobergs och Skåne län ingår sedan 2013 i SÖVD:s projekt.

Inom länen bedrivs kunskapsuppbyggnaden och inventeringarna på olika sätt beroende på länens befintliga kunskapsunderlag.

I denna rapport beskrivs delprojekt *VaKul Etapp II* för Västra Götalands län, en GIS-sammanställning av länets befintliga historiska kunskapsunderlag. Materialet kan användas som utgångspunkt för bedömning av kulturmiljövårdens intressen inför planering och genomförande av vattenvårdande åtgärder av olika slag.

Finansiering av projektet har skett genom Riksantikvarieämbetet – kulturmiljövårdsanslaget 7:2, samt Havs- och vattenmyndigheten - anslag 1:12 för havs- och vattenmiljö.

Övergripande syfte och mål

Syftet med projektet *VaKul* är att förbättra kunskapsläget vad avser kulturmiljön och därmed effektivisera och kvalitetssäkra åtgärdsarbetet vid

sjöar och vattendrag ur ett kulturmiljö- och vattenförvaltningsperspektiv. Genom att ta fram ett grundläggande kunskapsunderlag kan avvägningar mellan olika intressen göras snabbare och på en säkrare grund. Utgångspunkten är riksdagens fastslagna miljö kvalitetsmål *Levande sjöar och vattendrag*:

”Sjöar och vattendrag ska vara ekologiskt hållbara och deras variationsrika livsmiljöer ska bevaras. Naturlig produktionsförmåga, biologisk mångfald, kulturmiljövärden samt landskapets ekologiska och vattenhushållande funktion ska bevaras, samtidigt som förutsättningar för friluftsliv värnas.”

Den övergripande målsättningen med projektet är att utveckla och sammanställa ett användbart planeringsunderlag som tillvaratar och förmedlar kulturmiljöns intressen inom miljö kvalitetsmålet. Underlaget kan även användas i andra syften, till exempel för kulturmiljövårdens arbete med vård och informationsinsatser om kulturarvet.

Målsättningen med delprojektet *VaKul Etapp II* är att Vattenförvaltningens samtliga åtgärdsområden i länet ska vara översiktligt beskrivna, värderade och prioriterade utifrån behovet av vidare kunskapsfördjupning.

Denna rapport beskriver en genomgång av befintligt kunskapsunderlag och hur materialet sammanställts för att göras tillgängligt via GIS. Underlaget ska kunna användas som stöd vid handläggning, prioritering samt underlag inför fältinventering.

Ett urval områden har besökts i fält dels för att fördjupa kunskapen om kulturmiljöerna, dels för att pröva en lämplig fältmetodik.

Metod

Den metod som planerades och i viss mån togs fram i *Etapp I* har arbetats om och anpassats till de förutsättningar som fanns i Västra Götalands län 2013/2014. Metoden utgår i huvudsak från det arbetssätt som tagits fram i Hallands län (*VaKul Vattenanknutet kulturarv i Halland*. Meddelande 2013:4).

På grund av begränsningar i lagrings- och uppdateringsmöjligheter är mängden geografisk information mindre än vad som planerades under *Etapp I*. Indelningen utifrån vattenförekomster har bibehållits, men istället för del- och huvudavrinningsområden har arbetet utgått från vattenförvaltningens åtgärdsområden (se avsnittet om Befintligt kunskapsunderlag samt *VaKul – vattenförvaltning och kulturmiljö, slutrapport Etapp I, sammanställning av befintligt kunskapsunderlag, 2011-04-04*).

Arbetet utgår från befintligt kunskapsunderlag som kompletterats och analyserats ur ett nytt perspektiv. Källor som utgjort grunden i sammanställningen är exempelvis Riksantikvarieämbetets fornminnesinformations-

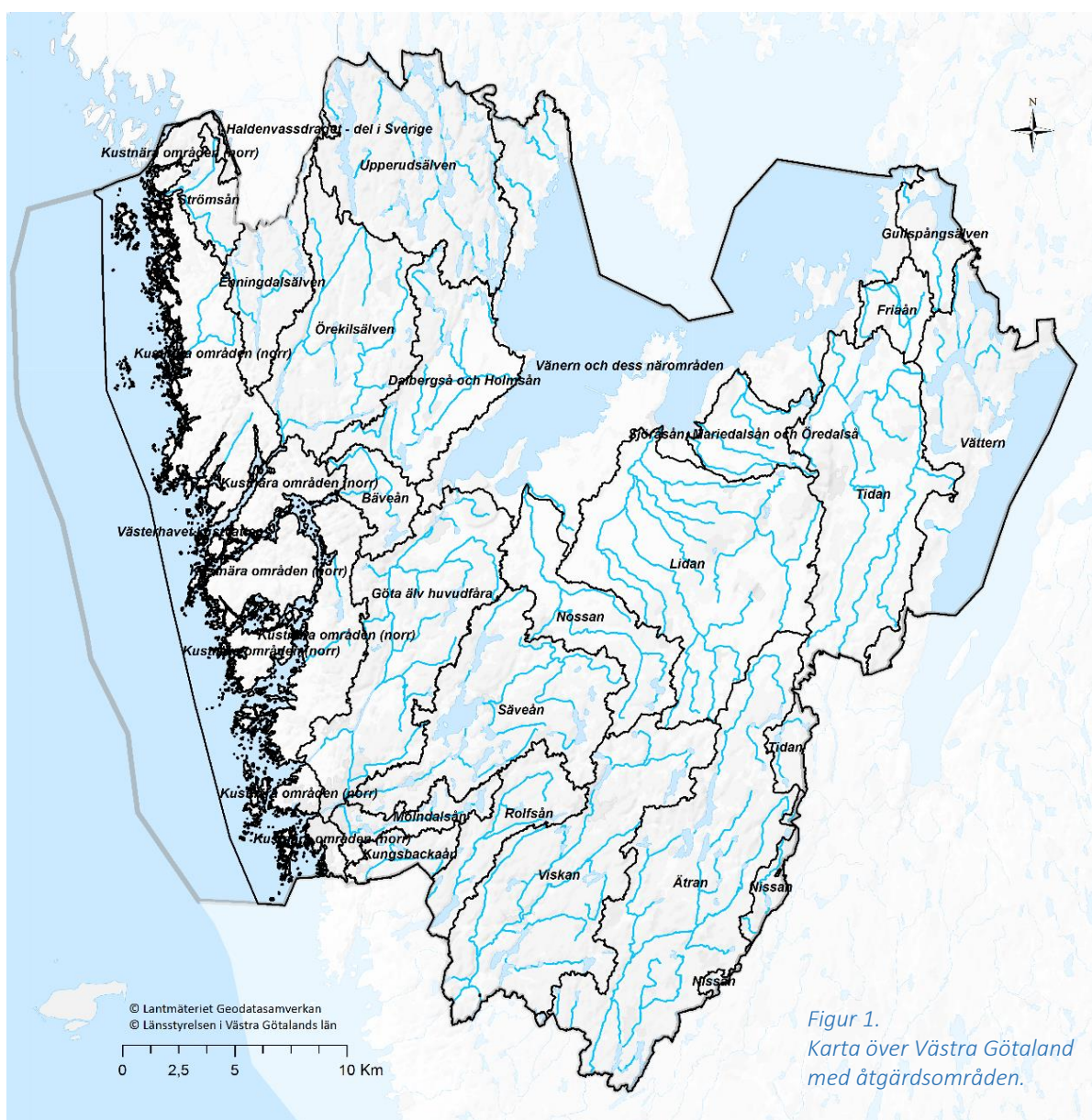
system (FMIS) samt de inventeringar m.m. som är inlagda i Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister (BeBR). Där ingår framför allt den bebyggelse som är skyddad genom kulturmiljölagen, dvs. länets byggnadsminnen, men även andra anläggningar, t.ex. agrar småindustri. Andra källor är SMHI:s dammregister, Lantmäteriets ortnamnsdatabas och i vissa fall även kommuninventeringar, sockenbeskrivningar m.m. Historiska kartor har använts för att undersöka hur vattnet nyttjats över tid inom ett specifikt område. Underlagen har sammanställts och analyserats i ArcGIS och uppgifterna från kartorna, de olika registren tillsammans med uppgifter från flottledsprotokoll och annat arkivmaterial har bearbetats till kartsikt.

Resultaten presenteras både som text och i GIS-format och är tillgängliga via Länsstyrelsens webb-GIS. På så sätt är informationen om vattenanknutna kulturmiljöer tillgänglig för handläggare på olika enheter.

Befintligt kunskapsunderlag

Västra Götalands län har av Vattenmyndigheten för Västerhavets vattendistrikt delats in i 23 åtgärdsområden (fig. 1).

Vattendrag och sjöar är indelade efter så kallade vattenförekomster och namngivna enligt databasen VISS – Vatteninformationssystem Sverige. VISS har utvecklats av vattenmyndigheterna, länsstyrelserna samt Havs- och vattenmyndigheten. Beträffande namn och uppdelning hänvisas till följande länk: <http://www.viss.lansstyrelsen.se/>.

Kunskapsunderlag som kartsikt

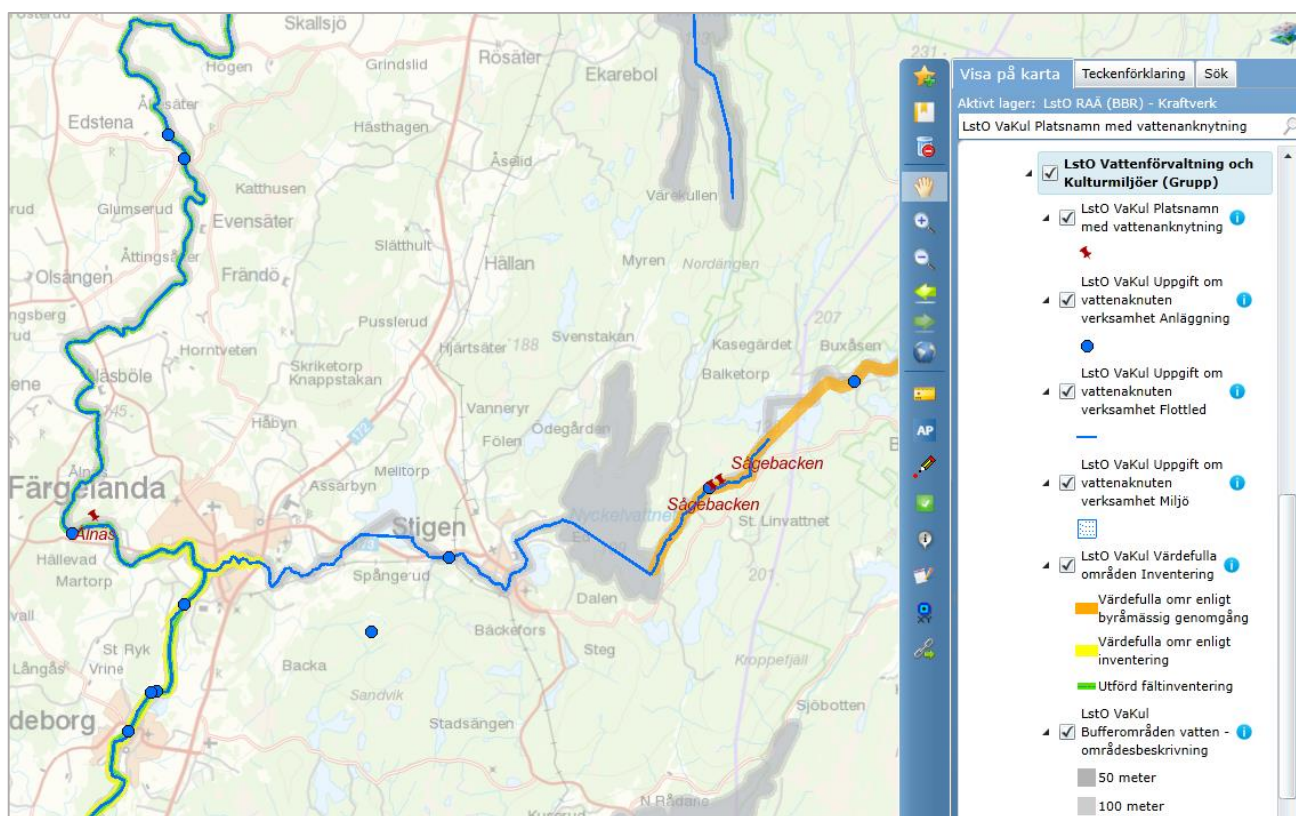
Det sammanställda kunskapsunderlaget omfattar historiska kartor som finns tillgängliga online via Lantmäteriet. Kartmaterialet som studerats i projektet är från 1600-talet fram till år 1800. Kartorna inom varje socken som ett vattendrag passerar eller ligger inom har sökts igenom och objekt som ligger i eller alldeles intill vattendragen har digitaliserats. Endast ett fåtal sträckor har inventerats i fält. Sammanställningen består av tre kartsikt:

- *Uppgift om vattenanknuten verksamhet Anläggning* (punkter).
- *Uppgift om vattenanknuten verksamhet Flottled* (linjer) redovisar i första hand flottleder framtagna dels genom Lantmäteriets historiska kartor, dels genom arkivsökning i flottledsprotokoll.
- *Uppgift om vattenanknuten verksamhet Miljö* (ytor).

Inom projektet har även andra kartsikt med vattenanknytning tagits fram:

- *Platsnamn med vattenanknytning*, exempelvis kvarn, damm och såg från Lantmäteriets ortnamnsregister.
- *Värdefulla områden och inventering* - utpekade prioriterade områden som baseras på byråmässig värdering, inventeringsbehov och resultat från fältinventeringar.
- *Bufferområden vatten - områdesbeskrivning*, skiktet visar avgränsningsområden närmast vattenförekomsterna. Det finns en avgränsning för 50 meter (tänkt för fornlämningar i *FMIS* samt lämningar i *Skog och Historia*) respektive 100 meter (för andra objekt/anläggningar). På så sätt kan kulturvärden uteslutas som inte direkt är relevanta för vattenmiljön. **I skiktets attributtabell finns länkar till områdesbeskrivningar, arkivmaterial och rapporter. I webb-GIS kan aktuell områdesbeskrivning nås via länk genom att infoklicka på delar av bufferskiktet.** I beskrivningarna är rubrikerna desamma som vattenförekomsterna i VISS.

Kartsikten visas tillsvidare enbart i Länsstyrelsens interna webb-GIS under gruppen *Vattenförvaltning och Kulturmiljöer* (fig. 2).

Figur 2. Exempel Örekilsälven med bland annat kulturhistoriskt värderade vattenförekomster.

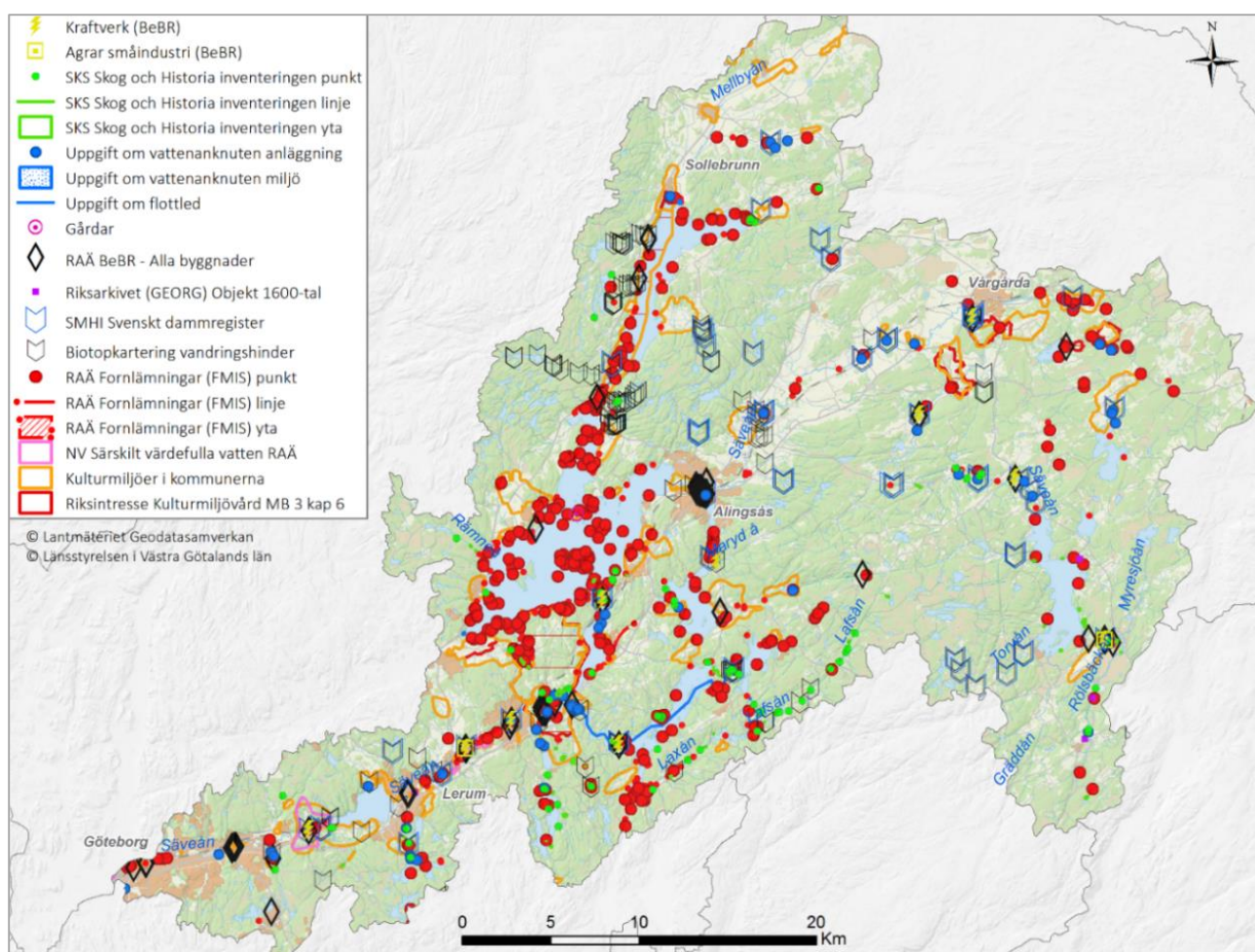
Kartskikt som tagits fram inom projektet bör användas tillsammans med befintliga skikt, främst:

- *BeBR* (Alla byggnader i Bebyggelseregistret). Inkluderar *Byggnadsminnen*, *Kraftverk*, *Agrar småindustri m.m.* Dessa finns också som enskilda kartskikt.
- *FMIS* (fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar).
- Inventeringen *Skog och historia* (lämningar i skog).
- Inventeringen *Gårdar i Västra Götaland* (Kulturhistoriskt värdefulla gårdar).
- *Kommunala bevarandeområden* (kulturhistorisk värdefulla miljöer).
- *Nationellt särskilt värdefulla vattenområden för kulturmiljö*.
- *Riksarkivet (GEORG) Objekt 1600-tal* - ett nationellt kartskikt med objekt från Riksarkivets äldre geometriska kartor i databasen GEORG.
- *Riksintresseområden för kulturmiljövården*.
- *Biotopkartering – vandringshinder*.
- *SMHI - Svenskt dammregister*.

Områdesbeskrivningar

Till varje åtgärdsområde finns ett dokument med en områdesbeskrivning som bygger på en översiktlig analys av områdets vattenanknutna kulturmiljöer och de objekt som redovisas i kartsikten. Områdesbeskrivningarna följer en mall för att få likartad struktur (bilaga 1).

Varje områdesbeskrivning har en karta över åtgärdsområdet där endast kulturvärden som ligger inom 50-100 meter från vattenförekomster har inkluderats (fig. 3). Texten beskriver främst det som finns inlagt på kartan i anslutning till vattendraget. För att få en fullständig redovisning bör GIS användas.

Figur 3. Exempel på åtgärdsområde (Sävån) med objekt och miljöer i, eller nära vattenförekomster.

Värdering av vattenförekomster

Kulturhistorisk värdering och prioritering

Till varje vattenförekomst i områdesbeskrivningarna finns en preliminär kulturhistorisk värdering. Information om värderingen har sammanställts i ett internt dokument. Tillsammans med information om prioriteringar från vatten-, natur- och fiskevård ger den en indikation på vilket behov av kunskapsfördjupning som finns. Utifrån detta underlag kan också en gemensam prioritering göras av i vilken ordning vattendrag och vattenförekomster ska t.ex. fältinventeras. I tabell 1 visas ett exempel på sammanställning av underlag och värdering. Samordning med vatten-, fiske- och naturvårdsintressen kommer att ske.

Värderingsmodellen utgår från en metod som tagits fram inom projektet (bilaga 2).

Värdering

Bedömningarna av kulturhistoriska värden som kan kopplas samman med vattenförekomsterna är övergripande och ska ses som vägledande vid ställningstagande till behov av fördjupat kunskapsunderlag/fältinventering. Värderingen grundar sig i huvudsak på historiska aktiviteter med anknytning till vatten och utgår från befintlig kunskap som underlag i GIS, historiska kartor, register av olika slag - FMIS, Bebyggelseregistret m. fl.

Värderingen är gjord utifrån ett byråmässigt antagande (befintligt kunskapsunderlag), vilket ger en indikation på vad som kan finnas. Vattenförekomster med många företeelser får i regel en högre värdering än en vattenförekomst med enstaka anläggningar och kan ge en vägledning till vilka vattendrag som behöver besökas i fält.

Den byråmässiga värderingen är osäker. Det är därför önskvärt att så många vattendrag som möjligt inventeras i fält. Det kan påträffas objekt som inte tidigare uppmärksammats och som kan ändra värderingen.

En byråmässig värdering av vattenförekomster har gjorts enligt följande:

1. Mycket högt kulturhistoriskt värde
2. Högt kulturhistoriskt värde
3. Kulturhistoriskt värde
4. Visst kulturhistoriskt värde

Vattenförekomst med mycket högt kulturhistoriskt värde (1)

- Vattenförekomst med en komplex struktur (olika karaktär) av objekt/anläggningar/miljöer av mycket högt kulturhistoriskt värde som vittnar om vattnets betydelse för många olika verksamheter. Dessa kan representera många olika tidsskikt och ha lång kontinuitet med anknytning till vatten och/eller en mångfald av företeelser som belyser vattnets kulturhistoriska betydelse ur olika aspekter.
- Värdet förstärks om vattenförekomsten bildar ett system, exempelvis flottleder, transportleder m.m.
- Koppling kan också finnas till ett större omland.

Vattenförekomst med högt kulturhistoriskt värde (2)

- Vattenförekomst med objekt/anläggningar/miljöer med högt kulturhistoriskt värde och med anknytning till vatten som vittnar om vattnets betydelse för många olika verksamheter. Dessa kan representera många olika tidsskikt och ha lång kontinuitet med anknytning till vatten och/eller en mångfald av företeelser som belyser vattnets kulturhistoriska betydelse ur olika aspekter.
- Värdet förstärks om vattenförekomsten bildar ett system exempelvis flottleder.

Vattenförekomst med kulturhistoriskt värde (3)

- Vattenförekomst med flera vattenanknutna objekt/anläggningar/miljöer som är av kulturhistoriskt värde med anknytning till vatten som vittnar om vattnets betydelse för många olika verksamheter. Dessa kan representera många olika tidsskikt och ha lång kontinuitet med anknytning till vatten och/eller en mångfald av företeelser som belyser vattnets kulturhistoriska betydelse ur olika aspekter.

Vattenförekomst med visst kulturhistoriskt värde (4)

- Vattenförekomst med enstaka vattenanknutna objekt/anläggningar/miljöer som är av visst kulturhistoriskt värde med anknytning till vatten som vittnar om vattnets betydelse för många olika verksamheter. Dessa kan representera många olika tidsskikt och ha lång kontinuitet med anknytning till vatten och/eller en mångfald av företeelser som belyser vattnets kulturhistoriska betydelse ur olika aspekter.

Tabell 1.

Åtgärdsområde Nossan. Tabellen utgör ett verktyg för prioritering av fördjupade kunskapsunderlag per vattenförekomst.

Vattenförekomst	Prio enligt Lsts åtgärdsplan 2013-2015 ¹	Vattenvårds-åtgärder enligt VISS ²	Naturvård	Fiskevård	Kulturmiljö Värdering 1-4	Kulturvård Besökt i fält	Kulturmiljö Rev. värdering
Dänningen		M, Ö			2-3		
Lillån (del av Spångbäcken)		M, Ö			2-3		
Lillån (vid Trökörna)		M, Ö			1		
Mjölån		M, Ö	³ NSV (mynning Nossan)		2		
Nolån		K			1		
Nossan	Ja	K, M, Ö					
Borgstena till Hudene	Ja	K, M		NV (Annelund-Hudene)	2	Ja	2
Hudene till Fåglum	Ja	K, M		NV	1	Ja	
Fåglum ost					1	Ja	1
Fåglum till Krokstorp	Ja			NV	3	Ja	2
Jonslund till Eklanda	Ja	K, M, Ö		NV	1-2	Ja	1
Eklanda till Grästorp	Ja	K, Ö	NSV (Forshall-Mjölån)	NV	1-2	Ja	1
Grästorp till mynningen i Vätern	Ja	Ö	NSV	NV	1	Ja	2
Sandsken					1		
Sämsjön		KÖ			1		
Vimleån		K, M			1		
Viskebäcken		M, Ö			2		

¹ Länsstyrelsens åtgärdsplan för bättre vattenmiljö. Prioriterat åtgärdsarbete 2013-2015. Rapport 2014:51.

² Åtgärder mot miljöproblemen:
K=konnektivitet, M= morfologiska förändringar, Ö=övergödning, S=försurning och R=vattenreglering.

³ NSV= Nationellt särskilt värdefull
NV= Nationellt värdefull

Exempel på genomförda fältstudier

Parallellt med delprojektet *VaKul Etapp II*, som innebar att sammanställa befintligt kunskapsunderlag påbörjades också delprojektet *VaKul Etapp III* för att ta fram nytt kunskapsunderlag. Inom detta har bland annat en tematisk inventering av flottningsslämningar genomförts i Örekilsälven.

Valet av flottningsslämningar berodde på att det i samband med tematiska inventeringar i andra delar av södra Sverige hade påträffats sådana i en omfattning som inte tidigare varit kända. Inom projektet gavs därför möjlighet att tillsammans med fem andra län dela på en arkivarie som på ett systematiskt sätt excerperade olika arkivhandlingar och på så sätt fick fram belägg för i vilka vattendrag flottning bedrivits och var eventuella flottningsslämningar kunde påträffas.

Utifrån denna information bestämdes att Västra Götaland skulle inventera flottningsslämningar och andra vattenanknutna lämningar inom Örekilsälvens åtgärdsområde. Örekilsälven är genom ett kungligt dekret av Karl XI år 1685 en av landets äldsta allmänna flottningsleder. Älven är också högt prioriterad avseende biotopvårdande åtgärder.

Inventeringen av flottningsslämningar i Örekilsälvens åtgärdsområde har presenterats i en egen rapport, *Flottningsslämningar och andra vattenanknutna kulturlämningar. Inventering av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Örekilsälven, Munkedalsälven/Valboån och Töftedalsån*. Rapport nr 2015:61.

Örekilsälven

Den tematiska satsningen åren 2014 och 2015 för att ta fram nytt kunskapsunderlag om flottningsslämningar och övriga vattenanknutna forn- och kulturlämningar innebar fältinventering längs Örekilsälven, Munkedalsälven/Valboån och Töftedalsån. I arbetet ingick kart- och arkivstudier, intervjuer med lokalbefolkning, fältinventering och dokumentation av påträffade kulturlämningar.

Inventeringen visar att det finns flera områden belägna i och intill vattendragen som är särskilt känsliga ur kulturmiljösynpunkt för vattenvårdande insatser. Många sträckor inom de berörda vattendragen ingår även i riksintresseområden för kulturmiljövården.

Vid Örekilsälvens mynning ligger Munkedals gamla hamn och det tidigare fiskeläget samt marknadsplatsen Saltkällan med mycket bevarandevärda kulturmiljöer. Huvuddelen av flottningsslämningarna i Örekilsälven påträffades mellan Kärnsjön i norr till Munkedal i söder med en större koncentration vid Grindtången i Munkedal. Längs sträckan finns också flera småindustriområden med anor från 1600-talets andra hälft, exempelvis Borgmästarebruket.

Ytterligare ett kulturhistoriskt mycket intressant område med både flottningslämningar och spår efter kvarn- och sågverksrörelser är beläget vid Kårslätt och Torpfors i Dals-Eds kommun.

När det gäller Munkedalsälven/Valboån finns en stor koncentration av flottningslämningar vid Munkedal. Här finns också det spännande små-industriområdet Gamla Bruket. Flera lastageplatser, strandskoningar och förtöjningsanordningar för flottning finns utspridda huvudsakligen från Färgelanda i norr till Munkedal i söder.

Längs Töftedalsån finns flera mycket bevarandevärda kulturmiljöer med lämningar främst efter kvarnar, exempelvis vid Kvarnemon nära Gesäter i Dals-Eds kommun. Det finns inga säkra belägg för att flottning ägt rum i ån men vid Bondemon i Dals-Eds kommun påträffades flera flottningsrelaterade anläggningar, bland annat strandskoningar och en lastageplats.

Inventeringen i Örekilsälvens åtgärdsområde gav stöd åt slutsatsen att det i områden med omfattande historiska belägg oftast finns lämningar bevarade (exempelvis vid Kårslätt och Torpfors söder om Dals-Ed) även om det motsatta förhållandet också kunde konstateras i några fall (exempelvis vid Ödeborg söder om Färgelanda). Av detta kan man sluta sig till att det trots omfattande byråmässiga genomgångar behövs inventeringar i fält för att kontrollera data mot verkligheten.

Biotopvårdande åtgärder och fältinventering

I anslutning till *VaKul Etapp III* har också kulturhistoriska inventeringar genomförts i samband med biotopvårdande åtgärder i några mindre vattendrag i olika kommuner i länet.

Fältinventeringarna har bidragit till att kunskapen om vattendragens kulturhistoriska anläggningar och lämningar har ökat. Även i dessa fall kan det konstateras att en byråmässig sammanställning inte kan mäta sig med resultatet av inventering och genomgång i fält, det vill säga besök på platsen.

Sollumsån

I Sollumsån har biotopvårdande insatser genomförts år 2006 och 2008 för att skydda bland annat flodpärlmusslan. Ytterligare åtgärder planerades under 2014 och en inventering genomfördes därför tillsammans av Länsstyrelsens kulturmiljö- och vattenvårdsenheter. Inventeringen omfattade en ca 800 meter lång sträcka som delvis redan hade inventerats inför åtgärder år 2006 och 2008. Flera anläggningar kunde konstateras samtidigt som det var möjligt att föreslå lämpliga biotopvårdande åtgärder som även tog hänsyn till kulturmiljön.

Säveån

Inventeringen genomfördes i juli år 2014 med anledning av pågående biotopvårdande åtgärder i Säveån mellan Floda och Hedefors.

Området kring Säveån mellan Floda och Hedefors ingår i flera kommunala bevarandeintressen, ett riksintresseområde och är till stor del naturreservat. Säveåns dalgång har präglats av mänsklig aktivitet sedan flera tusen år tillbaka med flera registrerade stenåldersboplatser och gravar från brons- och järnåldern. Även under historisk tid har området nyttjats flitigt.

Längs Säveån finns en rik industrihistoria och ån har brukats som kraftkälla för kvarnar, sågar, kraftverk och olika industrier. Fisket i Säveån har i alla tider utgjort en viktig näring och från 1600-talet finns flera uppgifter om ålfiske i form av fasta fiskeanläggningar, t ex ålkistor. Ett tiotal fiskeanläggningar var fortfarande i bruk på 1930-talet. Viss flottning har också förekommit vilket rensade partier i ån kan vittna om. På 1600-talet flottades timmer i Säveån för uppbyggnaden av den nya staden Göteborg.

Även den här inventeringen gav upplysningar som inte kunde fås vid skrivbordet.

Slutsats

Den metod som tidigare har utvecklats för Hallands län inom *VaKul*-projektet har anpassats till Västra Götalands län. Metoden har fungerat relativt bra för övergripande beskrivningar, men något sämre för prioritering och kulturhistorisk värdering. Genom projektet har dock viktig och efterfrågad kunskap om det vattenanknutna kulturarvet börjat byggas upp på ett systematiskt sätt utifrån de behov som finns inom vatten-, natur-, fiske- och kulturmiljövården.

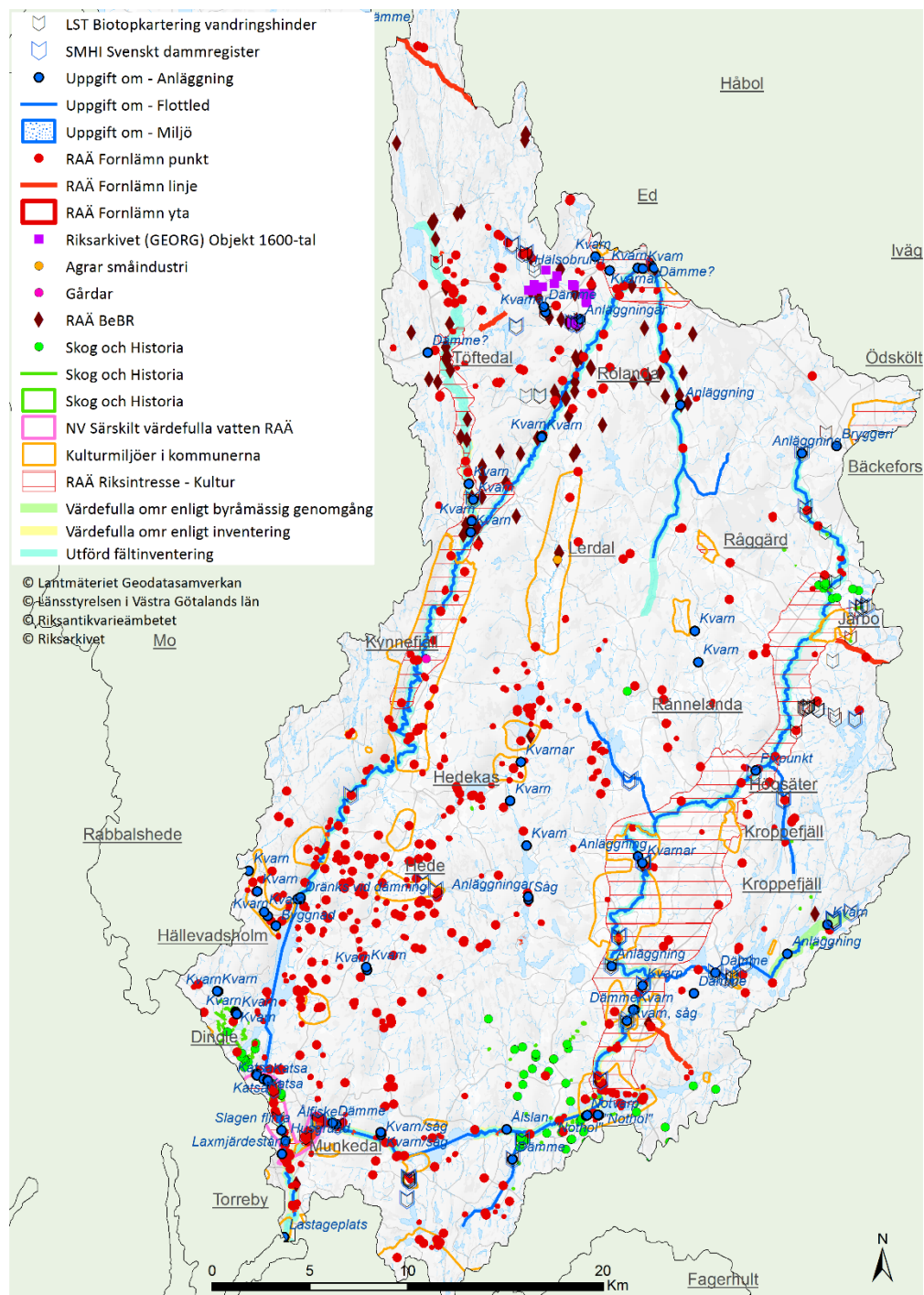
Fältinventeringarna visar att det byråmässigt framtagna materialet behöver kontrolleras i fält. Det är sedan tidigare känt att kunskapsunderlagen vad gäller vattenanknutna kultur- och fornlämningar generellt sett är bristfälliga i hela landet. Vid de forn- och kulturminnesinventeringar som genomförts har vattendragens betydelse med dess mångfald av verksamheter till stor del utelämnats. Även i Västra Götalands län är kunskapen otillfredsställande. Någon riktad fältinventering kring vattendragen och dess kulturhistoriska lämningar har aldrig gjorts. Endast enstaka sträckor längs några vattendrag har inventerats i samband med restaureringsinsatser i biotopvårdande syfte.

Det är inte möjligt att inom projektet *VaKul* inventera eller genomföra fördjupade studier av alla vattenförekomster och därför är det angeläget med fortsatt kunskapsuppbyggnad även efter projektets avslutning. Av den anledningen har ett register sammanställts över det övergripande kunskapsunderlaget med preliminära värderingar. Detta bör kompletteras och uppdateras allteftersom nya underlag tas fram och värderingarna justeras.

Det är angeläget att fördjupade kulturhistoriska underlag tas fram som utgångspunkt för diskussion och förhandling om vilka åtgärder som kan vara lämpliga att genomföra i ett vattendrag med hänsyn till kulturmiljöns värden. Genom den översiktliga beskrivningen kan fördjupningsområden identifieras och ge motiv till att underlag tas fram. Vattendragen behöver inventeras i fält av flera orsaker:

- De forn- och kulturmiljöinventeringar som genomförts hittills är inte heltäckande.
- Inventeringarna vid Örekilsälven, Sollumsån och Säveån visar att det finns lämningar som inte kommer fram enbart genom byråmässig inventering. Det finns helt okända fornlämningar och kulturmiljöer som bara kan påträffas genom inventering i fält.
- Då det finns ett likvärdigt underlag för natur-, vatten- och kulturmiljövården bör åtgärderna genomföras i samråd mellan de olika intresseområdena. Saknas ett likvärdigt underlag bör ett sådant tas fram. Genom tidiga samråd och öppen dialog kan biotopvårdande åtgärder genomföras utan betydande påverkan på kulturmiljöns värde. Ett exempel är de åtgärder som genomförts i Örekilsälven.

(Översiktskarta för åtgärdsområde)

Figur 1. Öreksälvens åtgärdsområde med (uppgift om) kulturmiljöer och objekt vid vattendrag.

Innehållsförteckning

Områdesbeskrivning

1. Övergripande beskrivning

1.1 Fornlämningar

1.2 Flottningsleder och småindustri

1.3 Värdefulla historiska källor

1.3 Kulturmiljöer särskilt känsliga för vattenvårdande insatser (2015)

2. Vattenförekomster och kulturmiljöer

2.1 Sjöar inom åtgärdsområdet

2.2 Vattendrag inom åtgärdsområdet

3. Behov av kunskapsfördjupning

3.1 Förslag till fördjupningsområden

4. Källor

Bilaga 2.

Modell för kulturhistorisk värdering av kulturmiljöer och anläggningar vid vattendrag i Västra Götalands län

Modellen har tagits fram för att användas vid värdering av inventerade kulturmiljöer och anläggningar inom projektet *VaKul*, Vattenförvaltning och kulturmiljöer i Västerhavets vattendistrikt. Den kommer att användas i Västra Götalands län.

Värderingmodellen kan även användas för att värdera anläggningar och miljöer som inte ingår eller har inventerats i projektet *VaKul*. Noteras bör att enbart en bråkdel av alla kulturmiljöer som finns i anslutning till våra sjöar och vattendrag kommer att ingå i projektet. Det är därför varje handläggares ansvar att vid behov ställa krav på ett fördjupat kunskapsunderlag så att en rimlig avvägning mellan olika intressen kan göras i enlighet med Miljöbalken.

Det kulturhistoriska värdet innebär att miljön förmedla förståelse och kunskap om historiska händelser och sammanhang. Platser, miljöer och företeelser kan visa och förmedla kunskap om hur människor har levt och brukat landskapet genom olika tider. Genom exempelvis byggnadsteknik, byggnadsmaterial, lämningar och strukturer i landskapet ges information om det förflutna. Även immateriella företeelser såsom hantverkarskunskap, sedvanor och muntlig tradition bidrar till kunskap om historien och människors levnadsvillkor.

De dokumenterade kulturmiljöerna värderas utifrån fyra värdeklasser:

1. Mycket högt kulturhistoriskt värde
2. Högt kulturhistoriskt värde
3. Kulturhistoriskt värde
4. Visst kulturhistoriskt värde

Vid ett *mycket högt kulturhistoriskt värde* är miljön särskilt välbevarad och sammanhållen. Anläggningen, byggnaden såväl interiört som exteriört, lämningen, vattenvägar och den omkringliggande helhetsmiljön förmedlar en tydlig och bred historisk förståelse för vattnet som kraftkälla. Miljön går att koppla till ett historiskt sammanhang.

Vid ett *högt kulturhistoriskt värde* är miljön, byggnaden, lämningen välbevarad och helhetsmiljön är tydligt läsbar. Vissa egenskaper är förändrade eller borta, men kulturmiljön är intakt och ger en god historisk förståelse för platsens bruk och historiska sammanhang.

Vid ett *kulturhistoriskt värde* kan vissa beståndsdelar saknas i miljön, byggnaden eller lämningen men den kan som företeelse ändå vara betydelsefull för den

historiska förståelsen och bidrar till att tydliggöra ett kulturhistoriskt sammanhang.

Vid ett *visst kulturhistoriskt värde* är miljön, byggnaden, lämningen raserad, splittrad eller så mycket förändrad att den historiska kontexten är svårtydd. Enstaka egenskaper kan bära ett kulturhistoriskt värde men anläggningen saknar flera beståndsdelar som har betydelse för förståelsen av det kulturhistoriska sammanhanget.

Till värdeklassningen tillkommer även en värdebeskrivning för varje miljö. I värdebeskrivningen kommenteras:

- Byggnader/anläggningar med beståndsdelar
- Forn- och kulturlämningar
- Dammar och vattenvägar
- Helhetsmiljön

Byggnader/anläggningar med potential att förmedla vattenkraftens grundläggande tekniska principer är viktiga för förståelsen av platsen. Vattenmagasinet, vattenvägarna samt platsens topografi är egenskaper som bidrar till att tydliggöra tekniken. Även byggnadens arkitektur, ålder och maskineri kan visa på hur vattenkraften har utnyttjats över tid.

Är byggnaden specifik för den lokala, regionala eller nationella utvecklingen eller har utgjort en förebild, bidrar det till det kulturhistoriska värdet. Sällsynthet är en aspekt som inte direkt utgör ett kulturhistoriskt värde men ändå kan vara en förstärkande faktor om t.ex. miljön saknar eller har få motsvarigheter lokalt, regionalt eller nationellt.

Forn- och kulturlämningar som har en koppling till vattendraget och vattenkraften bidrar till att ytterligare förstärka värdet. Exempelvis äldre kvarnlämningar, kanaler och dammar.

Dammen och vattenvägarna. Relationen mellan vattnet och anläggningen i form av vattenspegel, fall, kanaler och dolda vattenvägar är viktiga uttryck för förståelsen av platsen och dess kulturhistoriska värde.

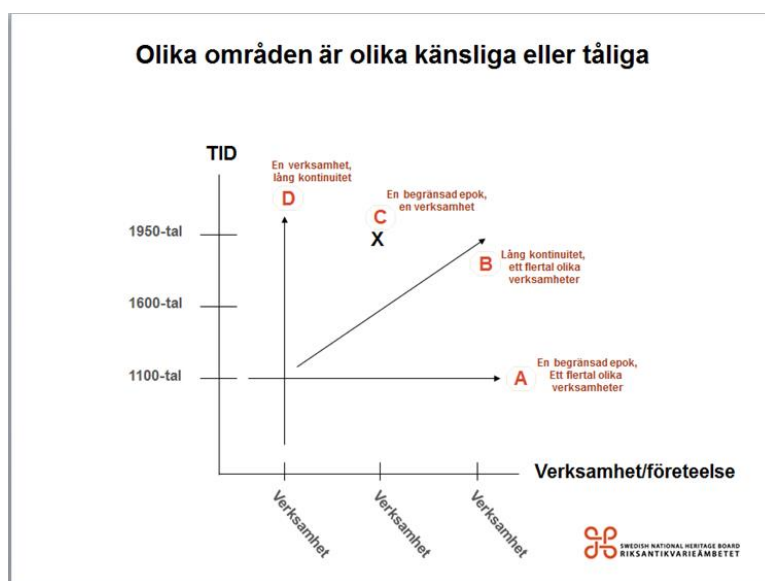
Helhetsmiljön kring anläggningen. I en *komplex miljö* där det finns andra byggnader eller anläggningar som exempelvis en herrgård eller bruksmiljö, förstärks platsens kulturhistoriska värde.

Ytterligare aspekter. Viktigt för förståelsen av helhetsmiljön är även landskapets *topografi*. Vattenmiljöer med många holmar, strömsträckor och markanta fall visar på geologiska och hydrologiska grundförutsättningar för vattenkraft-utnyttjande. *Topologin* är också viktig att beskriva, d.v.s. hur anläggningen,

miljön förhåller sig till andra anläggningar och miljöer, utan hänsyn till dess inbördes avstånd.

Platsens *tillgänglighet och möjlighet att förmedla kunskap kan förstärka det kulturhistoriska värdet*. Det kan finnas möjlighet till att beskriva historien i relation till aspekter så som makt, klass och genus, d.v.s. det immateriella kulturarvet.

RAÄ:s PP, nedan kan också vara ett stöd vid värdering. Den beskriver hur man kan beskriva ett område eller verksamhets olika känslighet eller tålighet.

Om värderingsmodellen

Som utgångs punkt och underlag för denna värderingsmodell användes den modell som tagits fram av länsstyrelserna i Kronoberg, Blekinge och Skåne län inom projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för södra Östersjöns vattendistrikt*. Denna har i sin tur utgått från *Vattenkraftverksprojektet 2012-2013* som genomförts av Länsstyrelsen i Kalmar län inom samma projekt samt Riksantikvarieämbetets rapport, *Kulturhistorisk värdering och urval – plattform för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet* (remissversion).

Denna värderingsmodell har bearbetats för att anpassas till Västra Götalands läns förutsättningar inom projektet Vattenförvaltning och kulturmiljöer i Västerhavets vattendistrikt, *VaKul*.

I de kulturmiljöer som har högt eller mycket högt kulturhistoriskt värde bör vattenvårdsåtgärder göras med försiktighet och i samråd med antikvarisk kompetens. En dokumentation bör alltid göras vid förändringar i kulturhistoriska miljöer. Ett fördjupat kunskapsunderlag kan behöva tas fram. Ett särskilt tillstånd enligt 2 kap. Kulturmiljölagen kan krävas.

Bilaga 3.

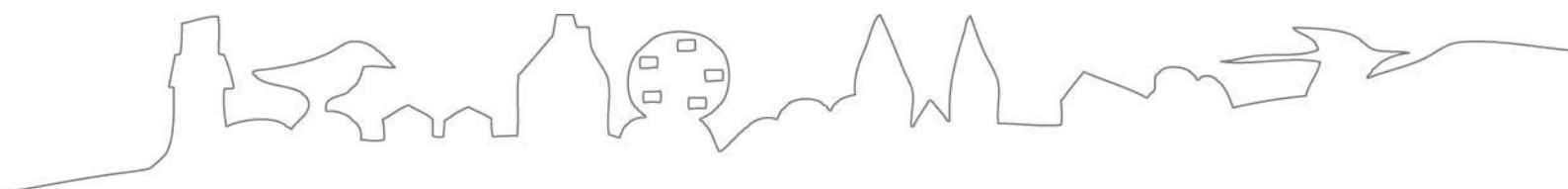
Vattendrag och sjöar med arkivmaterial som påvisar flottled

Tabellen är en sammanställning av, i första hand, rättegångsprotokoll som påvisar flottledsförekomster i Västra Götalands län.

Vattendrag och sjöar	Ingår i åtgärdsområde	Allmän flottled	Flottled	Övrig uppgift
Mölndalsån	Mölndalsån	X		X
Drägvedsån	Ätran		X	
Stamnåra vattendrag	Örekilsälven/upperudsälven	X		
Ljustjärn – Lelången	Upperudsälven	X		
Askesjön – Fillingsjön	Upperudsälven		X	
Dåverud – Fillingsjön	Upperudsälven		X	X
Årbolsälven - Fillingsjön	Upperudsälven		X	
Halvarebäcken	Örekilsälven		X	
Billingsforsströmmen	Upperudsälven	X		
Dalstorpssjön – Ätran	Ätran	X		
Dalstorpsån – Kraftverk	Ätran			X
Drägvedsån-Kalven	Ätran		X	
Edslan.doc	Upperudsälven	X	X	X
Granviksån	Vättern		X	
Grönån	Göta älv		X	
Gundeboån	Viskan	X		
Gäserudsälven	Upperudsälven	X		X
Hallerödsälven	Örekils/Enningdalsälven		X	
Henån	Örekilsälven			
Hjälmaån	Ätran	X		
Holmvattnet	Örekilsälven		X	X
Häggån	Viskan	X		X
Kesnacken, Kölen	Upperudsälven			X
Klevmarksån	Upperudsälven	X		
Krokforsströmmen	Upperudsälven	X	X	
Krokån	Dalbergså-Holmsån		X	
Kvarnagårdsån	Viskan		X	
Käppsjön	Vänern	X		
Lerumsån	Göta älv	X		
Långevallsälven	Enningdalsälven	X		
Mölndalsån	Mölndalsån	X		
Slereboån	Göta älv		X	
Stora och Lilla Ulevattnet	Örekilsälven	X		

Suledsälven	Upperudsälven	X?	X	X
Surnåsbäcken (Se Holmvattnet)	Örekilsälven			
Torestorpsån	Viskan	X		
Torska ström	Säveån	X	X	X
Upperudsälven	Upperudsälven			X
Valboåns flottled	Örekilsälven	X	X	
Vassbo flottled	Kustnära områden (norr)	X		X
Vettelandaån	Strömsån		X	
Vägne älv Stenebyån	Upperudsälven	X		X
Västerån till Nissan	Nissan		X	
Ätran	Ätran	X		
Öresjön – Slottsån	Viskan		X	

Källa: Handlingarna är exciperade av arkivarien Göran Svensson 2014 inom ramen för projektet *VaKul*.

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN